

Vrijwel iedere bezoeker van de Kaartenzaal heeft wel eens naar de ingelijste kaart van de Slaperdijk bij Veenendaal gekeken (afbeelding 1). Het is een gedrukte kaart, die eerst met de hand is ingekleurd en vervolgens door generaties rokende medewerkers en bezoekers van een geel waas is voorzien. Zó misplaatst was dat laatste niet eens: Veenendaal was immers eeuwenlang een centrum van de teelt en verwerking van tabak...

ude kaarten vormen wel de mooiste bron voor onderzoek naar de geschiedenis van onze omgeving. Veel kaarten zijn zelfs zó mooi uitgevoerd, dat we geneigd zijn om ze eerder als een kunstwerk dan als een historisch document te beschouwen. Dat verklaart misschien waarom de aandacht in het onderzoek naar oude kaarten vaak zo sterk gericht is op het uiterlijk van de kaarten en zo weinig op de inhoud, de ontstaansredenen en de mensen erachter.

Sommige kaarten lijken in de eerste plaats om hun fraaie uiterlijk te zijn gemaakt. Van de vogelvluchtkaarten, die in opdracht van buitenplaatsbezitters of stadsbesturen werden vervaardigd, mogen we aannemen dat ze vooral dienden om indruk te maken op bezoekers. Ze waren een vorm van representatie voor de opdrachtgevers, al moe-

ten ze tegelijk op de werkelijkheid gebaseerd zijn geweest en zijn ze daarom als historische bron niet helemaal zonder waarde. Het andere uiterste in esthetisch opzicht wordt gevormd door de zeer eenvoudige schetsjes, die al vanaf de late middeleeuwen bij juridische procedures werden gebruikt. Een paar herkenningpunten en een met de hand getrokken lijn konden voldoende informatie bieden over iemands visie op het verloop van een grens.

Beide typen kaarten kunnen alleen worden begrepen vanuit de functie die ze vervulden. Bij het bestuderen van een kaart moet dan ook altijd de eerste vraag zijn: waarom is deze kaart gemaakt? Het overgrote deel van de oude kaarten houdt verband met een conflict. Dat was ook met de kaart van de Slaperdijk het geval. Dankzij onderzoek van de Rhenense historicus Henk Deys is van deze kaart

1 ▼
Ingelijste kaart van de Slaperdijk op de kamer van medewerkers van de kaartenzaal in de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

en van de maker ervan, de landmeter Justus van Broeckhuysen, veel bekend.

Water in de Gelderse Vallei

Een slaperdijk is een dijk die geen dienst doet (en dus 'slaapt') zolang de 'wakende' dijk goed werkt. Als de laatste echter doorbreekt, moet de slaperdijk de taak overnemen en het resterende land beschermen tegen overstroming. De wakende dijk was in dit geval de noordelijke Rijndijk tussen Wageningen en Rhenen, waarschijnlijk omstreeks 1300 aangelegd en tegenwoordig meestal de Grebbedijk genoemd.

De Gelderse Vallei vormt een laag gebied tussen de stuwwallen van de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe. In de middeleeuwen lag midden in de Vallei nog een uitgestrekt hoogveengebied, ter plaatse van het latere dorp Veenendaal. Dat hoogveengebied waterde in twee richtingen af: naar het noorden via een aantal beken dat in Amersfoort bij elkaar kwam en daarna de rivier de Eem ging vormen, naar het zuiden via een enkele kleine beek die, om het eenvoudig te houden, eveneens Eem heette: de Kromme Eem.

Als de Grebbedijk doorbrak, werd het water tegengehouden door het hoogveengebied. Dat veranderde door de afgraving van het veengebied, die in 1545 begon. De beide beken naar het noorden en zuiden werden deels vergraven, deels vervangen door vaarten, waarover de turf kon worden afgevoerd. Naar het noorden kwam de Bisschop Davidsgriфт naar Amersfoort tot stand, naar het zuiden een andere griфт, de Grebbe. Aanvankelijk waren de vaarten niet met elkaar verbonden en bleef de waterscheiding in stand. Met het vorderen van de afgraving van het veengebied werd de waterscheiding echter steeds meer aangetast en uiteindelijk was er weinig van over. De gevolgen werden duidelijk toen de Grebbedijk in 1595 weer eens doorbrak en het Rijnwater ineens de stad Amersfoort overstroomde. In de jaren nadien gebeurde dat nog enkele malen en na een nieuwe doorbraak in 1651 werd besloten om een reserve-dijk, de Slaperdijk, aan te leggen. In 1653 was de dijk gereed en was in feite de oude waterscheiding hersteld. Om de dijk te beheren, werd een apart lichaam in het leven geroepen: het College tot Directie van de Slaperdijk, dat bijna drie eeuwen heeft bestaan. In 1949 ging het op in het Waterschap Heiligenbergerbeek, dat veertig jaar later op haar beurt opging in het Waterschap Vallei en Eem.

Toch bleek deze ogenschijnlijk eenvoudige oplossing voor vele jaren conflictstof op te leveren,

vooral tussen de gewesten Gelderland en Utrecht. Om dit conflict te begrijpen moeten we wat beter gaan kijken naar de hoogteverschillen in de Gelderse Vallei. De Vallei loopt niet alleen van zuid naar noord af, maar is ook in west-oost-richting asymmetrisch, met een lage zone in het westen. Bij een overstroming loopt het water dan ook vooral door het westelijke, Utrechtse deel, terwijl het Gelderse deel weinig last ondervindt. De Slaperdijk was dan ook vooral een Utrechts belang. Utrecht vond regelmatig dat de Gelderse Staten te weinig deden aan het onderhoud van de Grebbedijk en heeft voor alle zekerheid de Slaperdijk zwaarder gemaakt dan die Grebbedijk. Wie er belang had bij de Slaperdijk, blijkt ook uit de financiering: Amersfoort betaalde een derde deel, Leusden en Stoutenburg samen ook een derde en Woudenberg en Renswoude het resterende deel. Voor Gelderland was de Slaperdijk juist een last, omdat het water ertegen bleef staan. Gelderse boeren wilden – en kregen – dan ook een aantal 'heulen', duikers die door een klep konden worden afgesloten, onder de dijk door. In de loop van de tijd is nog regelmatig ruzie geweest over de capaciteit van die duikers.

Deze conflicten vormen een deel van de achtergrond van de kaart die in 1705, een halve eeuw nadat de Slaperdijk was aangelegd, is vervaardigd. Zoals de tekst van de kaart zegt: 'Ten versoecke van de Heeren Præsident en Gecommitteerden tot de directie van de Slaperdyck heb ick, Justus van Broeckhuysen geadmitteert Landmeeter 's Hoofs van Utrecht gemeeten en vervolgens gecarteerd den Slaperdyck met de annexe Landerijen, streckende van de Stichtse Bergen tot aan de hoogte van Gelderland, en overgelevert aan de voornoemde Heeren in September 1705.'

De directe aanleiding lijkt een conflict over hout op of naast de dijk te zijn geweest. Om verder kappen van hout door onbevoegden te voorkomen, wilde het College een kaart hebben die duidelijk maakte welk gebied precies tot de dijk en dus tot de jurisdictie van het College behoorde. In dezelfde periode speelde nog een ander probleem: de heer van Renswoude liet, naar het voorbeeld van het Grand Canal bij het paleis van Versailles, een kanaal graven om zijn park meer allure te geven. Om water uit de Lunterse Beek voor dit kanaal aan te voeren, wilde de heer een watergang door de Slaperdijk graven.

De inhoud van de kaart

Met het voorgaande is de achtergrond van de kaart geschetst. Toch blijven er nog vragen liggen, met

2 ▲ Bont ingekleurde versie van de kaart van de Slaperdijk door Justus van Broekhuijsen, 1705. De kaart is in segmenten op linnen geplakt en wordt in gevouwen toestand bewaard (Utrecht UB, T oct 505 Rariora).

als belangrijkste: waarom was een kaart nodig? En waarom een gedrukte kaart? Hoe is de kaart gebruikt? Wie beschikten over de kaart?

Laten we daarom eerst eens bekijken wat er op de kaart staat (afbeelding 2). Uiteraard zijn de dijk zelf en de verschillende heulen door de dijk nauwkeurig weergegeven. Al even vanzelfsprekend is de vermelding van de bestuursleden en hun familiewapens. De Utrechtse Heuvelrug en de verschillende heuvels in de Gelderse Vallei staan duidelijk aangegeven. Fraai is te zien hoe het landschap is gebruikt voor de tratering van de dijk (afbeelding 3). De Slaperdijk blijkt te bestaan uit verschillende trajecten. Het eerste deel vormt een kaarsrechte lijn tussen het Egelmeer (misschien het 'Agil mari' dat al in 950 wordt vermeld), aan de rand van de

Utrechtse Heuvelrug, en de mini-stuwwal van de Emmikhuizerberg (tegenwoordig vaak foutief gespeld als Emminkhuizerberg), parallel aan de bestaande kavelsloten van het veengebied. Bij het begin van de dijk markeerde de kartograaf nog een toen al verdwenen kapel, die blijkbaar lokaal nog bekend was. Van de Emmikhuizerberg loopt het tweede deel van de dijk in oostelijke richting, de bestaande Schalmdijk volgend, om na korte tijd naar het zuiden af te buigen tot aan een volgende zandheuvel, die later als basis heeft gediend voor het Fort aan de Buurstee. Vanaf daar loopt het derde stuk van de dijk in noordoostelijke richting tot aan de grens met Gelderland. Hier is de dijk kort na de aanleg nog verlengd; de dijk volgt de grens over een korte afstand in noordelijke rich-

ting, blijkbaar tot het gevaar dat het water om de dijk heen zou lopen voldoende was verminderd.

Ook de grens tussen Utrechts en Gelders gebied was van belang. Ten zuiden van het huis Renswoude staat aan de oostkant van de dijk nog een smal perceel aangegeven met de tekst: 'Dit is noch Sticht'. Het aangrenzende stuk bos heeft eveneens de aanduiding 't Sticht'. Op de topografische kaart van 1911 kunnen we het eerste stuk land nog altijd herkennen, als een bosperceel dat dan intussen wel Gelders is geworden.

Veel aandacht krijgen de bezittingen van de heer van Renswoude, Frederik Adriaan van Reede. Het huis is ingetekend met de tuinen. Twee kruisende lanen staan ingetekend: de dorpsstraat, die aansluit op de Slaperdijk, en de zichtlaan van het

huis. Voorbij de kruising bestaat die zichtlaan niet uit een weg maar uit het al genoemde kanaal, dat als 'nieuw gegrave water sloot na Renswoude' is aangegeven en dat één van de aanleidingen vormde voor het maken van de kaart. Van Broeckhuijsen was betrokken bij de aanleg van de heul door de dijk in 1704. Ten zuiden van het huis Renswoude is een groot bosgebied met een aantal parallelle wegen te zien, bij de boerderij De Kleine Wolfshaar die enkele jaren eerder was gekocht door Van Reede. Ook de galg van Renswoude staat op de kaart, niet zozeer omdat die van belang was voor de problematiek, maar vooral om duidelijk te maken dat Renswoude een hoge heerlijkheid was, waarmee men rekening moest houden.

Boerderijen zijn aangegeven door standaardte-

zuiden boven. Waarschijnlijk is dit deel gekopieerd van een eerdere kaart. De dijk heeft op het kaartje nog het oude tracé, met een paar wielen bij de boerderij Den Doove. Die wielen geven aan, dat juist dit stuk dijk kwetsbaar was. Bij de grote doorbraak van 1855 is dit stuk dijk met de boerderij weggespoeld en landinwaarts herbouwd. Het kaartje toont ook de enige bekende afbeelding van het huis De Blauwe Kamer. Het huis is sindsdien verdwenen, maar de naam leeft nog voort in een ruïneuze steenfabriek en in het natuurgebied dat hier rond 1990 is aangelegd.

Kaartmakers en kaartgebruikers

Hiermee zijn nog niet alle vragen beantwoord. In de middeleeuwen zou een uitgebreide tekst zijn gemaakt, waarin het verloop van de dijk van punt tot punt zou zijn beschreven en die door een groep getuigen zou zijn ondertekend. In de loop van de zestiende eeuw werd het echter steeds meer gebruik om in zo'n geval een kaart op te nemen en bij de aanleg van de Slaperdijk was het al volkomen gebruikelijk dat er een kaart werd gemaakt met het verloop van de toekomstige dijk en de belangrijkste landschappelijke herkenningspunten. Ook later werden bij verschillende kwesties rond de dijk kaarten gebruikt. Een halve eeuw na de aanleg van de dijk maakte Van Broeckhuijsen zijn veel nauwkeuriger kaart. De kaart werd voor de oplevering door een aantal leden van het College in het terrein gecontroleerd en goedgekeurd en is vervolgens op koperplaten gegraveerd en gedrukt. In eerste instantie werden zeventien kaarten geleverd; in de volgende dertig jaar werden regelmatig kaarten nabesteld en de totale oplage moet zeker tachtig hebben bedragen.

In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw moet een groeiende groep mensen hebben geleerd te denken in kaartbeelden. Een kaart is een abstractie van de werkelijkheid en als moderne mensen, die dagelijks met kaarten werken, realiseren we ons maar zelden hoe we het lezen van een kaart zelf hebben moeten leren. Toch is het nog maar kort geleden dat gedetailleerde topografische kaarten voornamelijk door militairen en geografen werden gebruikt. Voor het grotere publiek werden deze kaarten te moeilijk geacht en wandel-, fiets- en autoroutes werden daarom aangegeven op sterk vereenvoudigde toeristische kaarten. Pas vanaf 1980 verschenen op enige schaal wandel- en fietsgidsen, waarin topografische kaarten werden afgedrukt.

Enkele eeuwen geleden was een kaart waarschijnlijk meer dan tegenwoordig een product van

3 ▲▲ Detail van de kaart van de Slaperdijk, met de glaciale heuvels ten noorden van Veenendaal en het gebied rondom het huis Renswoude (Utrecht UB, T oct 505 Rariora).

4 ▲ Inzet van de Grebbedijk op de kaart van de Slaperdijk (Utrecht UB, T oct 505 Rariora).

keningen van een hoofdgebouw en een hooiberg. Enkele grote boerderijen en de kastelen en landhuizen lijken wel naar de werkelijkheid te zijn getekend. Het dorp Veenendaal is tamelijk nauwkeurig weergegeven, met de turfkanalen en met verschillende heuvels, waaronder de toen nog onbewoonde 'Vendel' en kleinere heuvels waarop de kerk en de (nog altijd bestaande) oude en nieuwe molen staan.

Een inzet toont de Grebbedijk, waar het allemaal om begonnen was (afbeelding 4). Opvallend is dat de inzet een andere oriëntatie heeft, met het

de elite, die de overtuigingskracht van zo'n visueel en wetenschappelijk object gebruikte om tegenstanders te overtuigen. We kunnen het effect misschien enigszins vergelijken met het moderne gebruik van Geografische Informatiesystemen, die een monopolie vormen van overheden en kapitaalcrachtige bedrijven die als enige beschikken over de benodigde grote gegevensbestanden. Ze gebruiken hun GIS-systemen om kaarten te genereren die een objectieve en overtuigende indruk maken, zelfs zozeer dat de vraag naar de kwaliteit van de achterliggende gegevens en methoden zelden wordt gesteld.

Kaarten als die van de Slaperdijk moeten bij vergaderingen van het College aan de muur hebben gehangen. Ze boden houvast bij discussies, maar versterkten bij eventuele conflicten ook de positie van het bestuur. Die bestuurders worden ook op de kaart vermeld, met hun familiewapens. Bij latere edities van de kaart werden die familiewapens beplakt met nieuwe wapens. De Universiteitsbibliotheek Utrecht beschikt over twee complete exemplaren van de kaart, beide uit het begin van de negentiende eeuw en met verschillende geplakte familiewapens. Dat was het enige, dat op de kaart werd veranderd. Het geeft aan dat de bestuurders zichzelf zeker zo belangrijk vonden als de informatie die de kaart bood. Dat kan nauwelijks komen doordat er in het landschap weinig is veranderd, want de aanleg van de Grebbelinie (zie hieronder) was een grote waterstaatkundige en landschappelijke ingreep. Eerder moeten we aannemen dat de kaart in later tijd niet meer werd gebruikt voor praktische kwesties en voornamelijk nog als wandkaart fungeerde.

De latere geschiedenis van de Slaperdijk

De Slaperdijk heeft over het algemeen aan de verwachtingen voldaan. Bij de doorbraak van de Grebbedijk in 1711 heeft de Slaperdijk het water tegengehouden en het noordwestelijke deel van de Gelderse Vallei voor overstroming behoed. In 1855 is de Slaperdijk echter wel doorgebroken.

Al sinds het eind van de zestiende eeuw waren steeds nieuwe plannen gemaakt om een linie in de Gelderse Vallei aan te leggen. Bij één van die pogingen, in 1701, was onze oude bekende Justus van Broeckhuijsen ingeschakeld om de hoogteverschillen in de vallei in kaart te brengen. Uiteindelijk werd de Grebbelinie tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) aangelegd. Het was een waterlinie, die bestond uit een dijk die van zuid naar noord door de Vallei liep, met aan de oostzijde een

serie inundatiegebieden. Om te voorkomen dat het water in een keer door zou lopen naar de Zuiderzee, werd de Vallei – zoals Van Broeckhuijsen al had geopperd – door een aantal west-oost lopende dijken in segmenten ('kommen') verdeeld, elk met een eigen waterpeil. De Slaperdijk heeft als één van die dwarsdijken of 'komscheidingen' gefunctioneerd. Tegelijk maakte de Slaperdijk een droge passage door de inundatiegebieden mogelijk, wat de bouw van een schans nodig maakte. Het fort aan de Buursteeg kwam in 1786 tot stand, toen de Grebbelinie wegens toenemende Franse dreiging werd versterkt. Toen werd ook het werk aan de Roode Haan gebouwd, om de belangrijkste sluis in de Slaperdijk te beschermen.

De Slaperdijk ligt nog altijd in het landschap van de Gelderse Vallei, zij het niet langer met een waterkerende functie (afbeelding 5). Delen van de dijk zijn in gebruik als wandelpad. De kaart van Justus van Broeckhuijsen kan bij een wandeling over de dijk nog altijd een goede leidraad zijn.

Literatuur

- Deys, H.P., *De Gelderse Vallei: geschiedenis in oude kaarten* (Utrecht, 1988).
- , 'Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's Hoofs van Utrecht'. In: *Jaarboek Oud Utrecht 1990*, p. 73-128.
- Harley, J.B. (P. Laxton, ed.), *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography* (Baltimore, 2002).
- Stol, T., *De veenkolonie Veenendaal: turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653* (Zutphen, 1992).

5 ▲ De Slaperdijk, zoals die tegenwoordig in het landschap herkenbaar is (foto: M. van Egmond).